

MICHAŁ GRYGIELSKI

METODOLOGICZNE ASPEKTY BADAŃ NAD ZWIĄZKIEM MIĘDZY POSTAWAMI RODZICIELSKIMI A OSOBOWOŚCIĄ DZIECI

Obszarem wspólnych zainteresowań pedagogów i psychologów jest między innymi rodzina, a zwłaszcza jej funkcja wychowawcza. Pedagoga interesuje, jakich informacji na temat oddziaływań wychowawczych w rodzinie może dostarczyć psychologia. Dla krytycznej oceny wyników badań nad rodziną i jej funkcją wychowawczą korzystne może okazać się poznanie ich specyficznych problemów metodologicznych.

Artykuł prezentuje niektóre metodologiczne problemy badań nad rodziną jako czynnikiem kształtującym osobowość dziecka. Jest próbą spojrzenia na aktualny stan badań w tej dziedzinie w świetle metodologicznych postulatów J. Brzezińskiego¹ oraz pokazania, dlaczego wyniki badań podejmowanych przez poszczególnych badaczy mogą się różnić. Istnieje problem, w jaki sposób na te wyniki mogą rzutować założenia metodologiczne przyjmowane przez autorów na poszczególnych etapach procesu badawczego. Jako przykład posłużyły badania nad związkiem między postawami rodzicielskimi a osobowością dzieci.

Poszukiwanie takiego związku wywodzi się z sięgających starożytności zainteresowań zagadnieniem psychologicznych różnic indywidualnych². Spostrzeżenie istnienia takich różnic stało się punktem wyjścia niegasnącego sporu: „natura czy kultura”³, nazywanego też „sporem o rolę dziedziczności i środowiska” w procesie psychicznego rozwoju człowieka⁴. Pod wpływem pojawiających się w tym sporze wciąż nowych stanowisk i argumentów kształtowały się koncepcje człowieka i jego rozwoju, modele wychowania, doktryny społeczne, a nawet pojmowanie dobra i zła. Spór ten - niegdyś szeroki i żywy, angażujący najwybitniejsze postacie nauki, w którym argumenty teoretyczne z czasem starano się wzmocnić empirycznymi, a którego echa można odnaleźć również na terenie psychologii (psychoanaliza, behawioryzm) - ma dziś znaczenie jedynie historyczne. Współcześnie uważa się, że pytanie o to, co jest wrodzone (dziedziczne, biologiczne), a co nabyte (kulturowe, społeczne), jest typowym pseudoproblemem - zagadnieniem

źle postawionym⁵.

Znaczącym impulsem w procesie poznawania związku między postawami rodzicielskimi a osobowością dziecka okazała się psychoanaliza, która istnienie psychologicznych różnic indywidualnych tłumaczyła charakterem doświadczeń we wczesnym dzieciństwie, przede wszystkim w kontaktach z rodzicami, szeroko rozbudowując teorię wpływu relacji rodzinnych na proces kształtowania się osobowości⁶. Niektórzy psychoanalitycy rozwijali nawet tezę o determinizmie postaw i zachowań przez doświadczenia zdobyte we wczesnym dzieciństwie w kontaktach z rodzicami⁷.

Obecnie daje się zauważyć znaczne złagodzenie tego stanowiska. Nie absolutyzuje się „czynnika rodzinnego”, a badaczy interesuje, jak jego poszczególne „wymiarzy” oraz ich wzajemne relacje i specyficzne układy działają na tle innych czynników w procesie nabywania określonych wzorów zachowań - formowania się osobowości⁸.

To złagodzone stanowisko zostało powszechnie zaakceptowane, a znaczenie relacji rodzinnych w procesie kształtowania się osobowości dziecka należycie docenione, co wyraża się między innymi w tym, że niebывale szybko wzrasta liczba prac badawczych podejmujących to zagadnienie. Sprzyja temu fakt, że koncepcja poszukiwania genezy osobowości w rodzinie okazała się bardzo płodna heurystycznie nie tylko w badaniach psychologów, ale także socjologów, pedagogów, psychiatrów, antropologów kulturowych itp.

Badanie omawianego zagadnienia na gruncie psychologii napotyka jednakże trudności, a ostateczne wyniki dotychczasowych badań nie zawsze są zgodne, gdyż w znacznym stopniu uzależnione są od:

1. teorii, na gruncie której prowadzone są badania, oraz stopnia przystawalności problemu badawczego do tej teorii;

2. precyzyjnego i adekwatnego do problemu zdefiniowania zmiennych, wyodrębnienia zbioru zmiennych niezależnych istotnych dla zmiennie zależnej, ustalenia, które z nich są główne, a które uboczne, oraz czy wchodzą one ze sobą w interakcje - jeśli tak, to jakiego typu są te interakcje i których zmiennych dotyczą;

3. sposobu pomiaru zmiennych - wyboru lub skonstruowania narzędzia pomiaru, doboru próby badawczej zastosowanej procedury⁹.

Wymienione czynniki wpływające na ostateczny efekt badań są w zasadzie założeniami, które musi poczynić badacz. Są one różne u poszczególnych badaczy i nie zawsze okazują się trafne.

WYKORZYSTYWANE TEORIE PSYCHOLOGICZNE

W badaniach należących do omawianego nurtu koncepcją teoretyczną ujmującą związek między zmiennymi jest najczęściej któraś z teorii psychologicznych (akcentujących takie pojęcia, jak: postawa, interakcja, grupa, rola społeczna), teorii potrzeb (H. A. Murray, A. Maslowa, J. Nuttina) lub ich ujęcia eklektyczne. Nie pozostaje to bez wpływu na formułowanie problemów i hipotez badawczych, na wybór lub konstruowanie narzędzi pomiaru zmiennych itd., a w konsekwencji na uzyskiwane wyniki.

Aby problem, który formułuje badacz, stał się przedmiotem empirycznego rozstrzygnięcia, musi być wyrażony za pomocą aparatury pojęciowej (języka) teorii psychologicznej, która ma wartość wyjaśniającą. Zagadnienie to jest ciekawe, gdyż problemy mocno osadzone w istniejącej już teorii nie mają zazwyczaj waloru odkrywczego, natomiast problemy rewolucjonizujące naukę zwykle nie mieszczą się w ramach tej teorii; aparatura pojęciowa dotychczasowych teorii nie wystarcza do adekwatnego sformułowania tych problemów. Badania w omawianej dziedzinie toczą się raczej tradycyjnym nurtem, zbyt mało jest nowych, znaczących prób poszukiwań, szczególnie w zakresie operacjonalizacji zmiennych (czyli ustalania dla nich kryteriów empirycznej stosowalności)¹⁰, technik pomiaru zmiennych, procedur badawczych itp.

DEFINIOWANIE ZMIENNYCH

W psychologii istnieje wiele sposobów rozumienia terminu „osobowość”, toteż przed podjęciem badań nad osobowością należy wybrać spośród nich - lub też sformułować nowy - odpowiadający teorii, na gruncie której prowadzone są badania i w języku której mają być formułowane problemy i hipotezy badawcze. Ostatnio zauważa się odchodzenie od strukturalnych koncepcji osobowości ku koncepcjom funkcjonalnym czy strukturalno-funkcjonalnym. Konkretna definicja osobowości przesądza o operacjonalizacji tej zmiennej, a w konsekwencji ma wpływ na wynik badań.

Język, którym posługują się badacze prowadzący badania nad postawami rodzicielskimi, nie jest jeszcze precyzyjny. Dużo jest w nim pojęć wieloznacznych. W nauce używa się pojęć, które pozornie są oczywiste i powszechnie zrozumiałe. Osoby posługujące się

nimi w języku potocznym nadają im różny sens (np. rodzina, opieka, miłość, wymagania, swoboda). Często pojęcia takie, jak: „postawa rodzicielska”, „postawa wychowawcza rodziców”, „postawa emocjonalna rodziców” używane są zamiennie, mimo że - jak się zdaje - ich zakres i treść nie są identyczne.

Zdefiniowanie terminu „postawa” nie nasuwa tego typu trudności co termin „osobowość”. Psycholodzy społeczni, a za nimi psycholodzy innych specjalności są zgodni co do tego, że jest to względnie stałe ustosunkowanie się podmiotu do przedmiotu postawy, wyrażające się w gotowości do reagowania poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego w określonym kierunku (do - od, za - przeciw) i z określoną siłą¹¹. Uszczegółowienie tego terminu - „postawa rodzicielska” - rodzi trudność związaną przede wszystkim z ustaleniem jego zakresu. Przedmiotem postawy rodzicielskiej może być - jak się okazuje - dziecko¹², rola rodzicielska lub zarówno dziecko, jak i rola rodzicielska. O postawie rodzicielskiej można więc mówić, mając na myśli stosunek rodzica do dziecka lub do pełnionej przez siebie roli (obowiązków, norm, oczekiwań) bądź też zarówno stosunek do dziecka, jak i do pełnionej przez siebie roli macierzyńskiej czy ojcowskiej. To rozróżnienie przedmiotu postawy rodzicielskiej znalazło odbicie np. w narzędziach konstruowanych do pomiaru tej zmiennej.

Szeroko stosowany - również w Polsce - kwestionariusz PARI (Parental Attitude Research Instrument) E. S. Schaefera i R. Bella obok skal dotyczących postaw rodziców wobec dziecka zawiera skale ujmujące postawy rodziców wobec pełnionych ról rodzicielskich i rodzinnych¹³.

USTALANIE OBRAZU STRUKTURY PRZESTRZENI ZMIENNYCH NIEZALEŻNYCH ISTOTNYCH DLA ZMIENNEJ ZALEŻNEJ

W badaniach nad wpływem postaw rodzicielskich na osobowość dziecka badacz ma do czynienia - obok zmiennej niezależnej głównej (postaw rodzicielskich) - z innymi zmiennymi niezależnymi (ubocznymi i zakłócającymi), wpływającymi na zmienną zależną (osobowość dziecka). Zmienne te mają charakter nie tylko psychologiczny (np. więź emocjonalna między rodzicami) czy socjologiczny (np. liczba i charakter systemów oddziaływań międzyosobowych), ale także kulturowy (np. stosunek do tradycji) i biologiczny (np. stan zdrowotny rodziny). Badacz musi uporządkować je pod względem siły i sposobu oddziaływania na zmienną zależną oraz możliwości kontrolowania tego wpływu w bada-

niach. Jest to zabieg trudny; przeprowadzenie go w sposób precyzyjny jest niekiedy niewykonalne. Wymaga ono wiedzy na temat tej dziedziny rzeczywistości, której dotyczą badania, tymczasem wiedza o wpływie postaw rodzicielskich na osobowość dziecka nie jest jeszcze kompletna i spójna. Dlatego nawet gruntowne jej poznanie nie daje gwarancji właściwego uporządkowania zmiennych niezależnych, co w efekcie przesądza o nieprecyzyjności ostatecznego wyniku badań¹⁴.

Słabością wielu badań omawianej dziedziny jest niedocenywanie wpływu dziecka na charakter relacji między rodzicami a dzieckiem. Analizując proces oddziaływania na osobowość dziecka spostrzeganych przez nie postaw rodzicielskich, należałoby w większym stopniu uwzględniać rolę, jaką w tym procesie odgrywa dziecko i jego zachowanie. Chodzi między innymi o to, aby traktować samo dziecko jako aktywny człon układu rodzic-dziecko, a spostrzegane przez nie postawy rodzicielskie jako element sprzężenia zwrotnego występującego w tym układzie. Korzystne być może byłoby odejście od dotychczasowego schematu badań, poszukiwanie procedur ujmujących bardziej precyzyjnie wieloczynnikowe uwarunkowania i dynamikę badanego zjawiska.

POMIAR ZMIENNYCH

Dla ostatecznego wyniku badań nie jest obojętne, jakim narzędziem lub ich zestawem posłuży się badacz przy pomiarze zmiennych. Przedmiotem badań empirycznych nad osobowością zawsze jest jakiś jej aspekt: struktura, funkcja, wybrana cecha lub zespół cech ważnych dla rozumienia siebie, społecznego funkcjonowania, zdrowia psychicznego itp. W badaniach nad wpływem postaw rodzicielskich na osobowość dzieci za zmienną zależną przyjmuje się najczęściej społeczne aspekty osobowości¹⁵. Do pomiaru wartości zmiennej zależnej (jakiegoś aspektu osobowości) badacz ma do dyspozycji bogaty wachlarz technik, od tzw. obiektowych, o wysokich walorach psychometrycznych, do projekcyjnych¹⁶.

Podczas analizy kwestii pomiaru zmiennej niezależnej, jaką są postawy rodzicielskie, nasuwa się spostrzeżenie, że w dotychczasowych badaniach zwrócono uwagę wyłącznie na wartość tych postaw, a więc kierunek (czy wyrażały one pozytywne czy też negatywne ustosunkowanie się podmiotu wobec ich przedmiotu) i siłę (na ile, w jakim stopniu postawy podmiotu są pozytywne lub negatywne wobec ich przedmiotu) oraz ich intensywność (stopień pewności, z jaką podmiot wyraża swoje przychylnie ustosunkowanie się do przedmiotu, wewnętrznego zdecydowania,

aby obstawać przy takim ustosunkowaniu się¹⁷. Nie uwzględniano natomiast takich wymiarów postaw rodzicielskich, jak: centralność przedmiotu (ocena stopnia psychologicznej odległości od podmiotu)¹⁸; stopień internalizacji postaw (na ile determinują one zachowania podmiotu wobec ich przedmiotu, niezależnie od czynników zakłócających)¹⁹; złożoność postawy (charakterystyka ilościowa i jakościowa jej elementów: poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego oraz ich udziału w strukturze postawy)²⁰; zwartość postaw (współzależność pod względem wartości i złożoności między trzema ich komponentami)²¹; stopień powiązania postawy wychowawczej rodziców z innymi postawami oraz trwałość postaw rodzicielskich. Ten ostatni wymiar postaw rodzicielskich jest szczególnie interesujący. W odróżnieniu od wielu innych postaw (np. patriotycznych, religijnych) postawy rodzicielskie nie mogą być absolutnie stałe, powinny być plastyczne i podlegać pewnym przemianom wraz ze zmianą ich przedmiotu²². Być może chodzi tu o zmiany w obrębie samej struktury postaw rodzicielskich lub objawów, czyli zewnętrznych ich manifestacji. Jakie jest faktyczne znaczenie trwałości postaw rodzicielskich dla kształtowania się osobowości dziecka, mogłyby rozstrzygnąć dopiero badania empiryczne.

Warto również zauważyć, że najczęściej badanymi wskaźnikami postaw są treści wypowiedzi rodziców lub określone ciągi zachowań motorycznych, natomiast bardziej subtelne wskaźniki, takie jak np.: ton, barwa głosu, tempo wypowiedzi, gesty, mimika, umykają badaniom, chociaż właśnie one są szczególnym wyrazem ekspresji stanów emocjonalnych.

NARZĘDZIA POMIARU POSTAW RODZIELSKICH

Jednostronność ujmowania postaw rodzicielskich w dotychczasowych badaniach wiąże się z jednostronnością stosowanego w nich instrumentarium badawczego. Są to głównie kwestionariusze konstruowane na gruncie jakiegoś teoretycznego modelu typologii postaw rodzicielskich. W literaturze psychologicznej spotykamy wiele takich modeli²³. Niestety tylko w niewielkim stopniu są one podobne do siebie, co spowodowane jest różnicami w ich założeniach. Nie jest właściwe bezpośrednio porównywanie wyników badań, w których stosowano kwestionariusze konstruowane na bazie różnych teoretycznych modeli typologii postaw rodzicielskich²⁴. Kwestionariusze takie różnią się pod względem liczby i treści psychologicznej posiadanych skal (wymiarów). Różnice te dotyczą również skal, których nazwy są identyczne. Porównanie treści psychologicznej skal kwestionariuszy, np. PCR (*The*

Parent-Child Relations Questionnaire) A. Roe i M. Siegelmana z CRPBI (*The Child's Report of Parent Behavior Inventory*) E. S. Schaefera, nasuwa spostrzeżenie, że postawa odrzucająca w ujęciu PCR akcentuje wrogie, agresywne zachowanie rodziców jako reakcję na przejawy „dziecięcości” dziecka, a także stwarzanie przez rodziców barier psychologicznych między nimi a dzieckiem, natomiast w ujęciu CRPBI - okazywanie dziecku zniecierpliwienia, zdenerwowania i porzucanie go w reakcji na jego niepoprawne, kłopotliwe dla rodziców zachowania²⁵.

Repertuar technik kwestionariuszowych do badania postaw rodzicielskich nie jest bogaty i nie wszystkie z nich nadają się do zastosowania w badaniach ze względu na swą niską wartość psychometryczną (niskie wskaźniki trafności, rzetelności, diagnostyczności, mocy dyskryminacyjnej itp.). Niektóre są nieprzydatne do badań w Polsce z uwagi na brak zadowalającej adaptacji do warunków polskich.

W. Kowalski dzieli skonstruowane dotychczas kwestionariusze służące do analizy percepcji czynników życia rodzinnego (głównie postaw rodzicielskich) na dwie kategorie²⁶. Do pierwszej zalicza te, które spełniają trzy warunki:

1. badane zmienne ujmują w sposób wieloaspektowy, uwzględniając różne ich kategorie;
2. posiadają strukturę czynnikową i odznaczają się wysokimi wskaźnikami rzetelności, trafności i wartości diagnostycznej;
3. są szeroko stosowane w różnego typu badaniach.

Drugą kategorię stanowią kwestionariusze nie spełniające tych wymogów:

1. ujmujące badane zmienne, ograniczając się do wybranych, nielicznych kategorii;
2. nie posiadające struktury czynnikowej, o nie znanych lub niskich wskaźnikach rzetelności, trafności i wartości diagnostycznej;
3. stosowane w nielicznych badaniach.

Do pierwszej kategorii kwestionariuszy Kowalski zalicza 12 kwestionariuszy, do drugiej - 10 (wszystkie skonstruowane za granicą). Spośród kwestionariuszy zaliczonych do pierwszej grupy tylko CRPBI jest w pełni zaadaptowany do warunków polskich, a na język polski przetłumaczono PCR. Niewielkim zainteresowaniem cieszą się w Polsce kwestionariusze drugiej grupy, dlatego nie tłumaczono ich dotychczas na język polski i nie adaptowano do polskich warunków.

Kwestionariusze, które uwzględnia w swym podziale Kowalski, służą do badania postaw rodzicielskich, ale takich, jakimi je spostrzegają dzieci (lub spostrzegały - gdy chodzi o retrospektywną

relacje z dzieciństwa - w przypadku badań dorastającej młodzieży lub dorosłych). Jednym z takich kwestionariuszy jest skonstruowany przez M. Ziemiakę *Kwestionariusz Ustosunkowań w Rodzinie*, który za pomocą trzech wersji: „mój mąż-moja żona”, „mój syn-moja córka”, „mój ojciec-moja matka” bada postawy członków rodziny wobec respondentów, tak jak są one przez nich spostrzegane²⁷.

Oprócz tego typu kwestionariuszy istnieją również takie, które ujmują postawy rodzicielskie bardziej bezpośrednio, opierając się na wypowiedziach samych rodziców. Technika tego typu, stosowaną również w Polsce, jest PARI. Jednakże nie została ona dotychczas w pełni zaadaptowana do badań w Polsce.

UZASADNIENIE BADANIA POSTAW RODZICIELSKICH W PERCEPCJI DZIECI

Istnieją dwa sposoby uzyskiwania informacji o postawach rodzicielskich przy zastosowaniu kwestionariusza jako narzędzia pomiaru. Jak wykazują badania zarówno amerykańskie²⁸ jak i polskie²⁹, relacje rodziców na temat ich własnych postaw rodzicielskich różnią się od tego, jak te postawy spostrzegane są przez dzieci.

Wśród psychologów zajmujących się zagadnieniem postaw rodzicielskich panuje zgodna opinia, że spostrzeżenia dzieci dotyczące postaw rodzicielskich ich rodziców są bardziej wnikliwe i obiektywne niż informacje pochodzące od rodziców, którzy zwykle mają wysokie mniemanie o sobie odnośnie do pełnionej roli rodzicielskiej. Stąd też opinie dzieci wydają się bardziej dokładne i wiarygodne od tych, które dostarczają sami rodzice udzielający odpowiedzi raczej zgodnie ze swymi wymaganiami niż z tzw. obiektywnym stanem rzeczy. Rodzice w sprawozdaniach werbalnych przejawiają dużą podatność na wpływy stanu emocjonalnego, w jakim się aktualnie znajdują³⁰.

W literaturze zwraca się również uwagę na większą przydatność w badaniach psychologicznych pierwszego podejścia badawczego, tzn. badania postaw rodzicielskich w takim ujęciu, w jakim są one percypowane przez dzieci. Uzasadnia to stwierdzenie, że tylko te zachowania rodziców, które zostały postrzeżone przez dziecko, mogą mieć wpływ na kształtowanie się jego osobowości. Charakter wpływu postaw rodzicielskich zależy od sposobu, w jaki jawią się one dziecku w procesie spostrzegania³¹. Jest to jeden z podstawowych problemów w badaniach postaw rodzicielskich, wart głębszego przeanalizowania.

W języku teorii komunikacji i teorii informacji kwestię tę można ująć następująco: niezbędnym warunkiem zamierzonego przez nadawcę (rodzica) wpływu (działania) na odbiorcę (dziecko) jest percepcja przez odbiorcę skierowanego doń przez nadawcę przekazu (komunikatu). W języku teorii komunikacji można opisać szczegółowe zjawiska, jakie zachodzą między rodzicem a dzieckiem w trakcie komunikowania się. Treści psychiczne nie mogą być przekazywane bezpośrednio, muszą być przekazywane za pośrednictwem symboli werbalnych lub pozawerbalnych (mimika, pantomimika itp.). Dlatego rodzic musi zamienić treści psychiczne, które chce przekazać dziecku, na język symboli (zakodować) za pomocą przyjętego przez siebie systemu reguł takiej transformacji (kod). Aby treści te zostały odebrane przez dziecko, symbole, które pośredniczyły w ich przekazie, muszą być przez dziecko nie tylko postrzeżone, ale i adekwatnie odczytane w procesie przypisywania im znaczenia (rozkodowanie) przy użyciu przyjętych przez dziecko reguł zamiany symboli na treści psychiczne³². Efektywne przekazywanie treści psychicznych możliwe jest wtedy, gdy „nadawca i odbiorca używają tego samego kodu dla zakodowania i rozkodowania wiadomości”³³. Niestety, warunek ten nie zawsze jest spełniony w komunikacji między rodzicami a dziećmi. Może zdarzyć się np., że w zakresie posługiwania się symbolami werbalnymi kod, którym posługuje się rodzic i dziecko, jest taki sam, natomiast w zakresie posługiwania się symbolami pozawerbalnymi kody te są różne. W takiej sytuacji dziecko będzie trafnie odczytywać intencje rodzica przekazywane mu za pośrednictwem słów (np. wymagania), natomiast błędnie będzie rozumiało jego intencje wyrażane za pomocą gestów, mimiki itp. (np. uczucia). Nie bez znaczenia jest również fakt, że komunikowanie się zachodzi nie tylko na poziomie świadomości, ale może mieć także charakter nieintencjonalny, zwłaszcza w przypadku przekazów niewerbalnych³⁴. Rozbieżność między przekazem werbalnym a pozawerbalnym może być także efektem świadomych zafałszowań przekazu przez nadawcę. W omawianym nurcie badań pomija się jednak to specyficzne zagadnienie. Inną przyczyną niezgodnego z intencjami nadawcy odczytywania jego przekazów przez odbiorcę mogą być występujące między nimi istotne różnice funkcjonalnej dominacji „percepcyjnych wejść” (receptorów)³⁵.

Przyjmijmy następujące założenia: zachowania rodziców - które nie są wskaźnikami ich postaw rodzicielskich - będziemy traktować jako przekaz, natomiast zachowania dziecka - odbiorcy - jako osobo-

wościową reakcję na ten przekaz. W świetle powyższych ustaleń można postawić problem: na ile zachowanie dziecka (jako odbiorcy przekazu) jest adekwatne do intencji nadawcy przekazu (rodzica). Mogą tu istnieć dwie możliwości:

1. zachowanie dziecka jest adekwatne do intencjonalnego przekazu rodzica, o ile dziecko spostrzega ten przekaz zgodnie z intencją nadawcy;

2. zachowanie dziecka jest nieadekwatne do intencjonalnego przekazu rodzica, jeśli dziecko spostrzega ten przekaz niezgodnie z intencją nadawcy.

Przedstawione racje wskazują, że bardziej zasadne wydaje się poszukiwanie zależności między osobowością dziecka a tym, jak spostrzega on postawy swoich rodziców, niż sposobem, w jaki relacjonują je sami rodzice, lub nawet tym, jakimi są one obiektywnie³⁶.

POZAKWESTIONARIUSZOWE TECHNIKI POMIARU POSTAW RODZICIELSKICH

W dotychczasowych badaniach postaw rodzicielskich niemal wyłącznie stosowaną techniką jest kwestionariusz lub skala postaw, co nie oznacza jednak, że nie ma innych technik nadających się do mierzenia tej zmiennej. Uzasadnione i pożyteczne byłoby uzupełnienie ich o obserwację ciągów zachowań motorycznych, analizę zachowań o charakterze werbalnym (np. opinii, przekonań wyrażonych w postaci odpowiedzi na pytania otwarte), treściową i formalną analizę komunikacji interpersonalnej oraz techniki projekcyjne (wolne skojarzenia, zdania nie dokończone, interpretacje obrazków itp.).

Wszystkie te techniki w odróżnieniu od technik, w których reakcje osoby badanej ograniczają się do wyboru jednej z kilku możliwych odpowiedzi (kwestionariusze, skale postaw), dają jej możliwość bardziej swobodnego i pełniejszego ujawniania swych postaw i dzięki temu badający może uzyskać więcej informacji nie tylko na temat samej postawy badanego, ale i jej związków z innymi postawami itp. Techniki projekcyjne mają dodatkowo tę zaletę, że ujawnianie postaw przez badanego nie jest całkiem świadome. Nie wie on, co jest przedmiotem badania, w związku z tym nie zniekształca wypowiedzi i nie zafałszowuje celowo wyników³⁷.

W badaniach nad postawami rodzicielskimi oprócz narzędzi badawczych ujmujących te postawy korzysta się także z technik służących do

pomiaru innych zmiennych życia rodzinnego, ściśle związanych z postawami rodzicielskimi. Jednak i w tym przypadku technikami najczęściej stosowanymi w Polsce są zwykle kwestionariusze lub wywiady³⁸.

PROCEDURY BADAWCZE

Stosowanie procedury eksperymentalnej w omawianym nurcie badań rodzi zasadnicze trudności dotyczące manipulowania zmiennymi niezależnymi - głównymi ze względu na wymóg randomizacji, tj. losowego przydzielania poszczególnym badanym wyróżnionych wartości tych zmiennych³⁹, a także kontrolowanie zmiennych niezależnych - zakłócających na zmienną zależną.

Gdy badacz interesuje wpływ jakiegoś czynnika działającego w przeszłości na aktualnie mierzoną zmienną zależną, wówczas najczęściej stosuje się procedurę *ex post facto*⁴⁰. Badacz operacjonalizuje zmienną zależną (osobowość dziecka) i dobiera dwie lub więcej grup osób różniących się wartością tej zmiennej, a następnie porównuje je pod względem zmiennej niezależnej głównej (postawy rodzicielskie). Badania prowadzone zgodnie z tą procedurą nie mają wartości dowodowej, nie wystarczają do rozstrzygnięcia hipotezy badawczej o istnieniu związku przyczynowo-skutkowego, a uzyskane wyniki można traktować jedynie jako konkretyzację hipotez badawczych i wstępne ich potwierdzenie, wymagające dalszego sprawdzenia⁴¹.

Większą wartość dowodową mają badania prowadzone według procedury odwrotnej, bardziej zbliżonej do eksperymentalnej, polegającej na operacjonalizacji zmiennej niezależnej głównej (postawy rodzicielskie) i dobieraniu dwóch lub więcej grup osób różniących się wartością tej zmiennej, a następnie porównywaniu tych grup pod względem zmiennej zależnej (osobowość dziecka). Procedury te różnią się pod względem kryterium doboru grup porównawczych. W pierwszym przypadku jest nim zmienna zależna, w drugim - zmienna niezależna główna.

Stosując procedurę *ex post facto*, badacz nie ma możliwości śledzenia zmian, jakie zachodzą pod wpływem działania zmiennej niezależnej głównej na zmienną zależną. O związku przyczynowo-skutkowym wnioskuje on na podstawie skutków. Nie jest w stanie rozstrzygnąć, czy na zmienną zależną miał wpływ tylko jeden czynnik (zmienna niezależna główna) czy wiele czynników, czy też ich interakcje. Może popełnić błąd, traktując „obserwowalny korelat” zmiennej niezależnej

istotnej jako zmienną niezależną istotną, podczas gdy faktycznie tak nie jest. Procedura *ex post facto* daje możliwość kontrolowania wpływu zmiennych niezależnych ubocznych na zmienną zależną poprzez dobór próby w ten sposób, by zmienne te u każdej osoby badanej miały ustalone wartości. Ogranicza to jednak zasięg wniosków wyprowadzanych z badań populacji, w której te zmienne przyjmują takie wartości jak w próbie badawczej⁴².

W omawianym nurcie badań oprócz procedury *ex post facto* możliwe jest stosowanie procedury korelacyjnej, ale tylko w tych przypadkach, gdy używa się skal pomiarowych zarówno zmiennej zależnej, jak i zmiennej niezależnej. Badania prowadzone według tej procedury ujmują siłę związku zachodzącego między zmiennymi, ale nie dają podstaw do orzekania o nim w kategoriach przyczynowo-skutkowych⁴³.

*

Analizując wyniki badań nad związkiem między postawami rodzicielskimi a osobowością dzieci, należy uwzględnić, w jaki sposób rzutują na nie założenia metodologiczne przyjmowane przez badacza na poszczególnych etapach procesu badawczego, które odnoszą się do:

- preferencji do teorii psychologicznej, na gruncie której rozpatruje on związek między zmiennymi, i do aparatury pojęciowej, którą się posługuje

- sposobu definiowania i operacjonalizacji zmiennych
- ustalania obrazu przestrzeni zmiennych niezależnych istotnych dla zmiennej zależnej
- marzędzi pomiaru zmiennych zastosowanych w badaniach
- procedury badawczej, według której prowadzono badania.

Na podstawie przeprowadzonych analiz sformułowano sugestie dla dalszych badań. Dotyczą one:

- wzbogacenia dotychczas ujmowanych wymiarów postaw rodzicielskich o takie wymiary, jak: centralność ich przedmiotu, stopień ich internalizacji, złożoność, zwartość, stopień powiązania ich z innymi postawami, trwałość

- uznanie zachowań niewerbalnych (np. gestykulacja, mimika, pantomimika) jak również tempa wypowiedzi, tonu, barwy głosu itp. za wskaźniki postaw

- uzupełnienia stosowanych technik badawczych o: obserwacje ciągów zachowań motorycznych, analizę zachowań o charakterze werbalnym, treściową i formalną analizę komunikacji interpersonalnej oraz

techniki projekcyjne

- dostrzegania w układzie rodzic-dziecko sprzężenia zwrotnego i aktywnej roli, jaką w nim odgrywa dziecko
- orientowanie planów badań na ujmowanie wieloczynnikowych warunkowań i dynamiki badanych zjawisk.

Postęp w badaniach nad rodziną jako czynnikiem kształtowania osobowości dziecka jest zależny od doskonalenia warsztatu badawczego, zwłaszcza w zakresie aparatury pojęciowej, sposobu definiowania, operacjonalizacji i konstruowania narzędzi pomiaru zmiennych oraz procedur badawczych. Wymaga to stałego wspierania aktualnie prowadzonych badań empirycznych refleksją metodologiczną.

P R Z Y P I S Y

- ¹ *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa 1978.
- ² Bogatą gamę osobowości młodych Ateńczyków przedstawia Platon w III księdze *Państwa*.
- ³ Zob. M. R u t t e r. *Maternal deprivation reassessed*. Harmondsworth 1982 s. 117 n., 150 n.
- ⁴ M. Ż e b r o w s k a. *Teorie rozwoju psychicznego*. W: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Red. M. Żebrowska. Warszawa 1975 s. 123-190.
- ⁵ Por. J. B. W e i n e r. *Zaburzenia psychiczne w wieku dorastania*. Warszawa 1977.
- ⁶ S. F r e u d. *New introductory lectures on psychoanalysis*. London 1973.
- ⁷ J. C. F l ü g e l. *The psycho-analytic study of the family*. London 1921; A. A i c h o r n. *Wayward youth*. New York 1935.
- ⁸ W e i n e r, jw. s. 34.
- ⁹ Por. B r z e z i ń s k i, jw. s. 12.
- ¹⁰ Tamże s. 29.
- ¹¹ Bliższe uwagi na temat formowania się współczesnego pojęcia postawy podają: S. M i k a. *Psychologia społeczna*. Warszawa 1981 s. 111 n.; W. P r ę ż y n a. *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin 1981 s. 20.
- ¹² M. Z i e m s k a. *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka*. W: *Rodzina i dziecko*. Warszawa 1980 s. 155-197.
- ¹³ T a ż. *Postawy rodzicielskie*. Warszawa 1973 s. 182.

- 14 B r z e z i ń s k i, jw. s. 12.
- 15 L. W o ł o s z y n o w a. *Z współczesnych badań nad rodziną w Polsce*. W: *Podstawy rozwoju i wychowania dzieci i młodzieży w rodzinie z uwzględnieniem współpracy z instytucjami pozarodzinnymi*. Red. L. Wołoszynowa. Warszawa 1981 s. 7-16.
- 16 Informacje na temat narzędzi do badania osobowości można znaleźć w licznych podręcznikach, np. M. K r e u t z. *Metody współczesnej psychologii. Studium krytyczne*. Warszawa 1962; R. M e i l i. *Podręcznik diagnostyki psychologicznej*. Warszawa 1969; S. S i e k. *Osobowość. Struktura, rozwój, wybrane metody badania*. Warszawa 1982; W. J. P a l u c h o w s k i. *Z zagadnień diagnostyki osobowości*. Wrocław 1983.
- 17 P r ę ż y n a, jw. s. 22.
- 18 Tamże s. 20.
- 19 M i k a, jw. s. 127.
- 20 P r ę ż y n a, jw. s. 23.
- 21 Tamże.
- 22 Z i e m s k a. *Postawy rodzicielskie* s. 33.
- 23 Ich przegląd można znaleźć w polskiej literaturze, m.in.: Z i e m s k a. *Postawy rodzicielskie*; W. S. K o w a l s k i. *Metoda kwestionariuszowa w badaniach psychologicznych środowiska rodzinnego*. Lublin 1982.
- 24 Porównanie takie jest zasadne na poziomie czynników wyodrębnionych w analizie czynnikowej.
- 25 K o w a l s k i, jw. s. 102-121.
- 26 Jw. s. 16-18.
- 27 Z i e m s k a. *Metody badań stosunków interpersonalnych w rodzinie*. W: *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*. Red. Z. Tyska. Poznań 1980 s. 157-166.
- 28 K o w a l s k i, jw. s. 13-14.
- 29 A. J a w o r s k a. *Percepcja postaw rodzicielskich przez dzieci i ich rodziców*. W: *Środowiskowo-wychowawcze uwarunkowania kształtowania się osobowości i działania dzieci i młodzieży*. Red. L. Wołoszynowa. Warszawa 1981 s. 41-60.
- 30 Por. K o w a l s k i, jw. s. 13 n.; J a w o r s k a, jw.
- 31 Por. Z i e m s k a. *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka* s. 168; M. P l o p a. *Percepcja postaw rodzicielskich przez młodzież a jej szkolne przystosowanie*. „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne” 1977 nr 4 s. 26-36.
- 32 Gdy nadawca i odbiorca posługują się identycznym kodem,

informacje uzyskane przez odbiorcę są identyczne z intencjami nadawcy.

33 T. M. Newcomb, R. H. Turner, P. E. Converse. *Psychologia społeczna. Studium interakcji ludzkich*. Warszawa 1970 s. 208.

34 Por. L. Grzesiuk. *Zachowania komunikacyjne w interakcjach społecznych. Psychologiczne i społeczne uwarunkowania zachowań komunikacyjnych*. W: *Osobowość a społeczne zachowania się ludzi*. Red. J. Reykowski. Warszawa 1980 s. 355-388.

35 Tamże s. 359 n.

36 Jeżeli w ogóle możliwe jest obiektywne ich ujęcie. Traktując rzecz skrajnie - nawet badacz nie jest zupełnie obiektywny, gdyż i on może wskutek rzutowania własnych treści psychicznych postrzegać nierzetelnie, a także dlatego, że ujmując zaobserwowane fakty w języku swej teorii, nadaje im własną interpretację.

37 Por. M i k a, jw. s. 128-155.

38 Por. L. Wołoszynowa, I. Borzym, A. Jaworska, L. Wojciechowska. *Kierunki oraz teoretyczne i metodologiczne podstawy badań nad osobowością i funkcjonowaniem dzieci i młodzieży w aspekcie ich środowiskowych i wychowawczych uwarunkowań*. W: *Środowiskowo-wychowawcze uwarunkowania kształtowania się osobowości i działania dzieci i młodzieży*. Red. L. Wołoszynowa. Warszawa 1981 s. 5-40.

39 B r z e z i ń s k i, jw. s. 61.

40 Trzy odmiany tej procedury szczegółowo przedstawia J. Brzeziński (jw. s. 93-104).

41 Tamże s. 100.

42 Tamże s. 99.

43 Tamże s. 107.

METHODOLOGISCHE ASPEKTE DER ERFORSCHUNG DES ZUSAMMENHANGES ZWISCHEN DEN HALTUNGEN DER ELTERN UND DER PERSÖNLICHKEIT DER KINDER

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der vorliegende Artikel betrifft methodologische Probleme aus dem Bereich der Erziehungspsychologie. Am Beispiel der Erforschung des Zusammenhanges zwischen den Haltungen der Eltern und der Persönlichkeit der Kinder wurden im Lichte der methodologischen Konzeptionen von J. Brzeziński einige Etappen des Untersuchungsprozesses unter dem Gesichtspunkt des Einflusses der vom Forscher angenommenen methodologischen Voraussetzungen auf die erhaltenen Untersuchungsergebnisse durchanalysiert. Berührt wurden Probleme im Zusammenhang mit:

- den Präferenzen des Forschers hinsichtlich der psychologi-

schen Theorie, auf Grund derer er den Zusammenhang zwischen den Variablen und dem Begriffsapparat, dessen er sich bedient, betrachtet

- der Art des Definierens und der Operationalisierung der Variablen

- der Erstellung eines Raumbildes der unabhängigen Variablen, die für die abhängige Variable wesentlich sind, durch den Forscher
- den in den Untersuchungen verwendeten Instrumenten der Variablenmessung
- den Untersuchungsprozeduren, nach denen die Untersuchungen durchgeführt werden.

Bei der Analyse des aktuellen Standes der polnischen Forschungen im besprochenen Bereich wurde deutlich, dass die theoretischen Konzeptionen, im Rahmen derer die Forschungsprobleme formuliert werden, meistens psychosoziale oder Bedürfnistheorien sind. Der Begriffsapparat, dessen sich die Erforscher der Haltungen der Eltern bedienen, ist noch nicht präzise genug; er enthält viele vieldeutige Begriffe. Als Gegenstand der Elternhaltung wird angenommen: das Kind, die vom Elternteil erfüllte mütterliche oder väterliche Rolle, oder sowohl das Kind wie auch die erfüllte Elternrolle. Bei der Erstellung des Bildes der Struktur des Raumes der für die abhängige Variable wesentlichen unabhängigen Variablen muss der Forscher in diesem Falle nicht nur die Variablen mit psychologischem Charakter berücksichtigen, sondern auch die mit soziologischem, kulturellem und biologischem Charakter, ohne dass er bereits über ein zusammenhängendes Wissen über ihre gegenseitige Wechselwirkung verfügt. Als Indikatoren der elterlichen Haltungen werden die Inhalte der Aussagen und die motorischen Verhaltensabläufe des Subjekts angenommen. Zur Messung dieser Haltungen und anderer, mit ihnen im Zusammenhang stehender Faktoren des familiären Lebens werden die üblichen Fragebogentechniken oder Verhaltensskalen verwendet, die solche Dimensionen der Haltungen erfassen wie ihren Wert, also ihre Richtung und Stärke, sowie ihre Intensität. Diese auf der Basis unterschiedlicher theoretischer Modelle der Elternhaltungen konstruierten Instrumente unterscheiden sich hinsichtlich der Zahl und dem psychologischen Inhalt der vorhandenen Skalen, der psychometrischen Vorzüge (Faktorenstruktur, Treffsicherheit, Redlichkeit, diagnostischer Wert) und der Bestimmung (je nachdem, ob sie zur Untersuchung der Eltern oder der Kinder dienen). Die dargelegten Argumente sprechen dafür, die elterlichen Haltungen in dieser Forschungsströmung so zu erfassen, wie sie von den Kindern wahrgenommen werden. Diese Untersuchungen können gemäß der Prozedur *ex post facto* oder der Korrelationsprozedur durchgeführt werden. Folgende Vorschläge wurden in Bezug auf diesen Forschungsbereich formuliert:

- Bereicherung der bisher erfassten Dimensionen der Elternhaltungen um solche Dimensionen wie: Zentralität ihres Gegenstandes, Grad ihrer Internalisierung, Komplexität, Grad ihrer Verbindung mit anderen Haltungen, Dauerhaftigkeit

- Berücksichtigung nichtverbalen Verhaltens als Indikator der Haltungen, z.B.: Mimik, Pantomimik, Gestikulation, auch Tempo der Äusserung, Klang und Färbung der Stimme u.dgl., die die emotionale Expression besonders zum Ausdruck bringen

- Vervollständigung der angewandten Untersuchungstechniken um: Beobachtung der motorischen Verhaltensabläufe, Analyse der Verhaltensweise mit verbalem Charakter (z.B. von Meinungen und Überzeugungen, die in Form von Antworten auf offene Fragen geäußert werden), inhaltliche und formale Analyse der interpersonalen Kommunikation, Projektionstechniken (freie Assoziation, nicht beendete Sätze, Bildinterpretationen u. dgl.)

- Erkennen der Rückkopplung in der Beziehung Elternteil-Kind sowie der aktiven Rolle, die das Kind in ihr spielt
- Ausrichtung der Forschungspläne auf die Erfassung der von vielen Faktoren gestalteten Bedingtheiten und der Dynamik der untersuchten Phänomene.